

NEBOJŠA JOVANOVIĆ

BEOGRADSKI JEVREJI

Život u senci istorije

■ Laguna ■

Copyright © 2023, Nebojša Jovanović
Copyright © 2023 ovog izdanja, LAGUNA

Zahvaljujemo Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu na dopuštenu da koristimo fotografije iz njihove arhive.

Ćerki Leni

Sadržaj

I

ISTORIJA BEOGRADSKIH JEVREJA U KNEŽEVINI I KRALJEVINI SRBIJI DO 1888. GODINE

- 1) Predistorija: Jevrejska mahala u Beogradu
– Jaliya (950–1804). 11
- 2) Mahala u vreme Srpske revolucije (1804–1830). . . 23
- 3) Mahala u vreme Kneževine Srbije (1830–1882) . . 33
- 4) Mahala u vreme Kraljevine Srbije (posle 1882) . . 57
- 5) Opšti osvrt na 19. i 20. vek ili tri slike 61

II

BIOGRAFIJE POJEDINI UGLEDNIH BEOGRADSKIH JEVREJA

- 1) Šetnja Jevrejskim grobljem u Beogradu 71
Rafailo Finc. 71

Jakov M. Alkalaj	73
Moša i Jakov Mevorah	74
Avram M. Ozerović	74
Edija (Edi) i David Buli	83
Bencion, Henri i Hugo Buli	84
Šemaja Demajo	87
Neti Munk	91
Marsel Davidović.	92

2) Jevreji u javnim obeležjima Beograda

Hajim S. Davičo101
Leon Koen105
Geca Kon109
Pavle Bihalji111
Olga Alkalaj114
Beža Albahari.117
Pavle Pap117
Moša Pijade.118
Braća Baruh122
Lujo Davičo.130

Registar ličnih imena133
Rezime139
Izvori i literatura143
<i>O autoru.</i>147

I

**ISTORIJA BEOGRADSKIH
JEVREJA U KNEŽEVINI
I KRALJEVINI SRBIJI
DO 1888. GODINE**

1

Predistorija: Jevrejska mahala u Beogradu – Jalija (950–1804)

Iako u verskoj tradiciji beogradskih Jevreja postoji uverenje da tu žive od „prastarih vremena“,¹ prvi sigurniji podatak o prisustvu Jevreja u Beogradu potiče iz 10. veka.² Za vreme 13. i 14. veka već je jasno da imaju etničku koloniju koja je u živim trgovačkim vezama sa sapsplemenicima u Dubrovniku, Mlecima, Ankoni i Ugarskoj. Stoga je veoma verovatno da su tada imali i organizovanu veroispovednu opštinu.³ Poreklo im je, najpre bi se reklo,

¹ Tj. pre Kelta i možda za vreme postojanja Jevrejske države jer im je tada ova tvrđava bila poznata: naime, beogradski Jevreji čitaju u sinagogi knjigu o Estiri i drugog dana Purima, što prema Mišni čini stanovništvo samo onih tvrđava koje su postojale u vreme Jevrejske države. „... Nije verovatno da su sa tim običajem počeli tek u nekom docnijem dobu, kada je, po propisu Mišne (običaj) vezan za stalnu tradiciju“, zaključuje I. Šlang na 1–2. str. svoje knjige *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926.

² Prepiska kordovskog rabina Hisdaja ibn Šapruta sa hazarskim kaganom Josifom XI, iz 950. godine, pominje Beograd i Jevreje u njemu, I. Šlang, *nav. delo*, 2–3.

³ *Isto*, 3–4.

iz većih trgovačkih centara u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, iz Grčke i Bugarske, gde su od davnina imali sređene verske institucije. Smemo pretpostaviti i da su pre velikog progona iz Srednje Evrope, naročito Ugarske, krajem 14. veka, dolazeći odatle, povećavali brojno beogradsku koloniju.⁴ Sredinom 15. veka, veliki talas Jevreja iz Nemačke i Ugarske hrli u Solun i Carigrad jer im je u Turskoj, kojoj nedostaju trgovci i zanatlije, obećana građanska sloboda.⁵ Odatle su mnogi, prateći osmanlijsku invaziju, ponovo došli do Beograda i tu ostali.

Turska je, takođe, po pozivu sultana Bajazita II, na prelazu iz 15. u 16. vek, doživljavala ogroman priliv sefardskih Jevreja, koji su 1492. godine masovno proterani iz katoličke Španije. Nakon stogodišnjeg uskraćivanja verskih prava, nasilnog pokrštavanja i terora inkvizicije, iz zemlje u kojoj su im za vreme Arapa „tekli med i mleko“, a „Sunce nije zalazilo“, oko trista hiljada Jevreja je odlukom kraljevskog para Ferdinanda i Izabele proterano za nepunih mesec dana. Sultan Bajazit II je, nasuprot njima, smatrao da je njegova zemlja dolaskom Jevreja „obogaćena najvrednijim elementima“.⁶ Svakako je imao u vidu njihovo iskustvo u prekomorskim trgovačkim vezama, proizvodnji baruta, upotrebi vatrenog oružja, zanatima i još u mnogo čemu. Dozvolio im je slobodno naseljavanje „gde god žele“.

Za kratko vreme, svi važniji trgovački gradovi u Carstvu, naročito Solun i Carigrad, postali su krcati Sefardima,

⁴ *Isto*, 14.

⁵ Ovaj događaj poznat je kao „Sarfatijev proglaš“, tj. poziv solunskog rabina Sarfatija svojoj braći u Evropi; I. Šlang, *nav. delo*, 15–16.

⁶ *Isto*, 15–16.

koji su kulturno dominirali nad zatečenim Jevrejima. Obrazovali su svugde zasebne verske opštine i brižljivo čuvali španski jezik,⁷ donete običaje i obrede. Znatno brojniji od starosedelaca Jevreja, uspeli su da i njima nametnu svoj jezik i izjednače ih sa sobom, tako da se ovima za nekoliko decenija utro svaki trag.⁸

Nakon prelaska Beograda u turske ruke, 1521. godine, treba tražiti i početke doseljavanja španskih Jevreja u njega. Verovatno se to dogodilo odmah u prvoj polovini 16. veka, ali o tome nema podataka. Za sarajevske Sefarde se zna već 1541, a beogradski se naziru tek u podacima iz 1567. i 1573. godine.⁹ S obzirom na to da se tada pominje više veroispovednih opština i tri sinagoge, izgleda da „Španci“ u Beogradu nisu odmah, ili bar lako, uspostavili svoju dominaciju. No, bez obzira na to, svi oni su pod zaštitom sultanovih upravnika Beograda počeli poslovno i kulturno da cvetaju, a naučni i književni napredak u 17. veku bio je najbolje oličen u delima trojice rabina: Jude Lerme, Simhe Ben Geršona Hakoena i Josifa Almozlina.¹⁰ U međuvremenu je, ne zna se tačno kada i zbog čega, njihovo savsko naselje premešteno sa druge strane bedema, blizu prostranije dunavske obale (tur. „jalije“). Mogući razlog je velika kuga iz 1643. godine, koja je u Beogradu pokosila mnoštvo stanovnika. Tada je veliki

⁷ T. Đorđević, „Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša“, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XXXV, Beograd, 1923, 202; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd, 1964, 79, kaže da je 1567. glavni rabin bio Avram Benjamin. Po Gerlahu, 1573. žive u Beogradu italijanski, nemački i španski Jevreji.

⁸ I. Šlang, *nav. delo*, 26–43.

⁹ D. Popović, *nav. delo*, 75–80.

¹⁰ *Isto*, 79–81; I. Šlang, *nav. delo*, 43.

broj Jevreja i napustio Beograd. Ove pretpostavke nam donekle potvrđuje činjenica da su 1663. godine blizu Dunava, nedaleko od skele za Temišvar, imali samo jednu izgrađenu dvospratnu kuću ogromnih dimenzija u kojoj je stanovalo oko osamsto ljudi. U okviru zgrade sa 103 sobe, 49 kuhinja i 27 podruma nalazila se i škola. Celu građevinu, neku vrstu „jevrejskog doma“, sami su nazivali Abheham,¹¹ a smisao njenog podizanja bio je verovatno u brzom rešavanju stambenog pitanja cele zajednice.

Tada je svakodnevni jezik među beogradskim Jevrejima već uveliko bio španski.¹² Bavili su se uglavnom trgovinom i bankarskim poslovima. Stalni progoni i zabrane posedovanja zemlje i bavljenja zemljoradnjom preorijentisali su njihov duh ka trgovini, sitnim zanatima i novčanom poslovanju. Među trgovcima bilo je izvoznika i uvoznika na veliko, trgovalo se s partnerima u Dubrovniku, Ankoni, Sarajevu i u Austriji sve do Budima, a bilo je i onih koji su tu dolazili da osnuju središte svoje trgovačke mreže. U živopisnom etničkom i poslovnom prostoru beogradske varoši oni ipak nisu važili za najjače i najveštije trgovce. Po jednom duhovitom poređenju, poteklom iz tadašnjih trgovačkih krugova, po trgovačkoj prepređenosti „na prvo mesto dolazio je Jermenin, zatim đavo, pa Grk (ili Cincarín) i najposle Jevrejin“.¹³ S obzirom na to da su Dubrovčani, ekonomski jači od ovih, bili izostavljeni, moguće je da je ova šala poticala upravo od njih.

Od zanatlija svih vrsta, među Jevrejima su se izdvajali krojači (terzije) koji su se za struku najbolje obučavali u

¹¹ D. Popović, *nav. delo*, 84.

¹² I. Šlang, *nav. delo*, 43–45.

¹³ D. Popović, *nav. delo*, 84.

Solunu. Ekonomski napredak, međutim, u gradu koji će se uskoro naći na granici dva carstva u dugom vremenu austrijsko-turskih ratova (1683–1791), postajao je sve neizvesniji, sa strahovitim potresima koje su izazivale i turska i austrijska strana. Najbogatiji su često mogli da se uvere da fermani o ravnopravnosti ne znače ništa kad se skuplja novac za rat ili vrši rekvizicija namirnica, i najposle pod samovoljom nekih mesnih zapovednika sklonih globljenju nemuslimanskog stanovništva i nepozvanom mešanju u unutrašnju administraciju i ustrojstvo Jevrejske opštine.¹⁴

Zahvaljujući zapisu Jichaka Almozlina, sina rabina Josifa, poznata nam je tragedija beogradskih Jevreja nakon austrijskog zauzimanja grada 1688. godine, kojom prilikom su bezmalo svi proterani u zarobljenički logor u Nikolzburg, u Moravskoj. Kada su se posle Karlovačkog mira 1699. godine preživeli vratili u Beograd, zatekli su porušene sinagoge i školu, oštećenu veliku zgradu i opštinu, ali je njih bilo toliko malo da zadugo nisu mogli ništa obnoviti.¹⁵

Prilikom ponovnog zauzeća grada 1717. godine, Austrijanci su u njemu zatekli svega 47 jevrejskih porodica (34 sefardske i 13 aškenaskih), „mahom sirotinje“, sa oko 250 duša.¹⁶ Ukupan broj stanovnika u varoši nije prelazio cifru od 5000 lica. Posledice žestokih borbi oko Beograda, oštećenu tvrđavu i popaljenu varoš sa velikim brojem srušenih objekata, naročito džamija, nove vlasti su, shvatajući

¹⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 43–45.

¹⁵ *Isto*, 46–50; D. Popović, *nav. delo*, 80–81.

¹⁶ *Isto*, 51; D. Popović, *nav. delo*, 81; isti, *Beograd pre 200 godina*, Beograd, 1935, 19.

ovo zaposjedanje kao konačno, pokušale da obnove po svom ukusu. Od tadašnjeg orijentalnog Beograda trebalo je da izraste naselje srednjoevropskog tipa. Najznačajnija i najpreča bila je rekonstrukcija tvrđave. Sama varoš je tzv. Evgenijevom linijom podeljena na Nemački (ili Dunavski) Beograd i Srpski (ili Savski) Beograd.¹⁷ Jevrejsko naselje pripalo je periferiji užeg ili nemačkog dela varoši čija se slika naglim doseljavanjem Nemaca i drugog katoličkog stanovništva etnički najviše promenila. U takvoj sredini, pod udarom jezuitske netrpeljivosti, Jevreji nisu mogli baš sjajno proći. Rabin Šlang navodi da su se turski zapovednici, pri predaji tvrđave, u ugovoru o kapitulaciji obazreli i na izvesna prava Jevreja koji su do tada bili njihovi šticeci, tj. turski podanici.¹⁸ Otprilike je sve trebalo da se svede na nepovredivost njihovih dobara, ali izgleda da ni to nije ispoštovano jer se veliki broj pretežavajućih španskih Jevreja naknadno i veoma brzo odselio. Zauzvrat se doselio izvestan broj nemačkih Jevreja, mahom iz Požuna, Manhajma i Praga,¹⁹ s tim što su i oni smešteni u jedan stari han – *Jenihan*, koji se graničio sa dvorištem „turskih“ Jevreja. Tako se cela „Čifutana“ sastojala od dve veće zgrade, Jenihana i Abhehama, sa ograničenim brojem stanovnika (*in restrictissimo numero*) od osamnaest porodica, i jedne uzane trgovačke uličice. Austrijske vlasti su ih smatrale za „zlo koje se ne može iskoreniti,

¹⁷ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 148; isti, *Beograd pre 200 godina*, 19–34.

¹⁸ I. Šlang, *nav. delo*, 53; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 156–157; isti, *Beograd pre 200 godina*, 27–29.

¹⁹ T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

ali ga zato ne treba puštati da se razvije“.²⁰ Za stanovanje u hanovima morali su plaćati državnu kiriju, a svi su morali imati legitimacije i plaćati porez za toleranciju (*Toleranzsteuer*) kao „škodljiva vrsta ljudi“ koja se bavi „vuherskim“ (nezakonskim) poslovima. Izraz vuherski poslovi ima još pežorativnije značenje, slično izrazima: špekulacije i prevare...²¹ Sve molbe za dobijanje prava na nepokretnu imovinu i mesto za sinagogu odbijene su. Jedino im je dopušteno da imaju svoju kasapnicu, kakvu su uostalom zbog različitih načina ishrane imali i predstavnici ostalih etničkih grupa. Uz postojanje svih strogih odredaba i zabrana, Jevreji su ipak imali i jednu srećnu okolnost: najuticajniji čovek kod tadašnjeg upravnika Srbije, princa Aleksandra Virtemberškog bio je njegov finansijski savetnik, izvesni Sampson Verthajmer Sis,²² inače Jevrejin. Iako ograničenih mogućnosti, on je znatno olakšavao položaj svojih sunarodnika u Beogradu i uticao na to da se znatan broj odredaba protiv njih ne poštuje. To se ogleda najpre u činjenici da su, sa odobrenjima ili mimo njih, s vremenom popravljene sinagoge, te se u njima moglo bogoslužiti. Gledalo se kroz prste i na njihovo opšte bavljenje trgovinom i takmičenje sa Nemcima i Srbima. Bogatijim pojedincima omogućeno je nadmetanje u liferaciji robe, dobijanju zakupa monopolskih artikala i još nekih privilegija u industrijskim preduzećima. Braća Kepeš podigla su prvu pivaru u Beogradu, u koju su uložili

²⁰ I. Šlang, *nav. delo*, 51; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 156–157; isti, *Beograd pre 200 godina*, 27–29.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*.

100.000 forinti, ali su usled velikih državnih nameta 1730. godine morali predati ključeve gradskoj upravi. Potom su Isak Kepeš i Isak Hiršl 1734. sazdali novu pivaru i uputili molbu Dvorskom komorskom veću u Beč za dozvolu za varenje i prodavanje piva. Zbog žalbe katoličkih građana Beograda, ova predstavka je ne samo odbijena nego je Jevrejima zabranjeno da se, sem između sebe, uopšte bave trgovinom. Jedino je grupa imućnijih i okretnijih trgovaca (Isak Mojzes, Jakov Frankl, Aron Hiršl i drugi) uspela da dobije monopol za pečenje rakije na šest godina po ceni od 14.000 forinti godišnje. Pošto su se ipak i nadalje na razne načine svi bavili trgovinom, i to veoma spretno, uspeli su da produkciju alkohola i trgovinu žitom za ceo period potpuno zadrže u svojim rukama.²³

U to vreme je sasvim jasno da su imali dve veroispovedne opštine: sefardsku i aškenasku, sa rabinima Levijem i Morenom, s tim što je Levi izvesno vreme bio zajednički rabin.²⁴ Predstavljali su najpismeniji deo stanovništva Beograda, koji je, pored znanja španskog i nemačkog, svoje molbe i žalbe austrijskoj vlasti često umeo da sastavlja na pravilnom srpskom jeziku, i to na ćiriličnom pismu. Pomenuti rabin Šlang²⁵ veruje da je u dvadesetdvođodšnjem periodu austrijskog gospodarenja nad Beogradom došlo do prvog većeg zblizenja i simpatija između Srba i Jevreja. Mada su Srbi formalno bili u boljem položaju, ipak su se i njima morali smučiti organizovano naseljavanje katoličkog stanovništva, dovođenje biskupa u Beograd i misionarska nastojanja da se privede što više „vernih

²³ *Isto.*

²⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 55–56.

²⁵ *Isto*, 57.

duša jedino spasavajućoj katoličkoj crkvi, mnoštvo tuđih elemenata u posadi grada, koji su se isticali više od samih gospodara, i omalovažavanje srpskog naroda i pravoslavne vere²⁶. Vređani i zapostavljeni, jedni na jedan, drugi na drugi način, možda su prvi put osetili izvesnu bliskost i potrebu za uzajamnim pomaganjem (najviše novčanim) u nevolji, koja će kasnije doneti više rezultata, a s tim i laganu sumnjičavost i zahlađenje stava turskih poglavara prema Jevrejima kad se od 1739. godine budu vratili u Beograd.

Ovo se, ukoliko je tačno, moglo odnositi na veoma mali broj jevrejskih porodica jer se sastav njihove zajednice bitno izmenio ponovnim vraćanjem turske uprave. Aškenazi su, i stari i novodoseljeni, zajedno sa Austrijancima 1739. godine mahom napustili varoš. Sa njima je otišao i rabin Levi Jerušalmi, već prilično star, i primio se iste dužnosti u Temišvarskoj opštini. Zamenio ga je nakratko učeni Natan Gincburg. Ojačala je, zauzvrat, Sefardska opština brojnim doseljenicima iz Turske. Činilo se po svemu da u Beogradu sledi period blagodeti i trajnog mira za sve lojalne podanike Carstva. Iz Soluna je doputovao ugledni talmudista, besednik i teolog Šelomo Šalem da preuzme sefardski rabinat. Kasnije se proslavio kao pisac mnogih naučnih radova objavljenih u Amsterdamu, gde je paralelno do 1781. godine obavljao istu dužnost.²⁷ Znak porasta jevrejskog stanovništva u Beogradu, sredinom 18. veka, svakako je bilo i osnivanje prostranog sefardskog groblja na Paliluli.²⁸ Porast je uslovio da se uspostavi i življi

²⁶ *Isto*,

²⁷ *Isto*, 58–59.

²⁸ To groblje se nije nalazilo na mestu današnjeg nego bliže centru, između današnjih ulica Dalmatinske i Jovana Cvijića. PA JIM (nesređena građa).

trgovački saobraćaj sa Zemunom, što je mnoge Sefarde privuklo da se tamo i stalno nastane; za samo desetak godina bilo je u Zemunu već oko sto sefardskih porodica. Čifutana na Jaliji se, s druge strane, vidno povećavala izgradnjom novih kuća, nicanjem novih dućana i zanatskih radnji i zauzimanjem još nekoliko sokaka bliže Dorćolu.

Opšte prilike, međutim, nevidljive uhodanom svakodnevnom načinu življenja mirnog jevrejskog stanovništva, u osnovi nezainteresovanog za politička zbivanja, bile su bremenite novim nemirima. Austrijsko-turski rat 1788–1791. doneo je opet veliki talas migracija, koji je zakačio i Jevrejsku mahalalu. Beograd je pune dve godine ponovo bio u vlasti Nemaca, odnosno Habzburške monarhije.²⁹ Materijalno stradali u svom kvartu od artiljerijske vatre prilikom Laudonove opsade grada, u oktobru 1789. godine, mnogi Jevreji su pojurili da naplate dugove od Turaka koji su se spremali da napuste tvrđavu i varoš. Ne samo da nisu uspeli nego su naveli ove da im poharaju i sve sakriveno blago po podrumima i jamama i tako se bolje obezbede za put. Pa ipak je veliki broj Sefarada krenuo za njima. Ostalima je takođe bilo dosta Beograda. Mnogi su krenuli preko Save i Dunava u sigurnije krajeve, prema Temišvaru, Pešti i Beču, zaustavljajući se i uz put osnivajući nove opštine. Neki su se i tada preselili samo do Zemuna. Najmanji deo se, bez obzira na okolnosti, ipak zadržao u nemirnom gradu. Prepoznajući suštinu najnovijeg rata i težnje srpskih frajkora (dobrovoljaca) koji su se svojski borili na strani Austrijanaca da zasnaga zbace turski jaram, počeli su i sami da materijalno potpomažu Srbe. To im se kasnije osvetilo. Austrija

²⁹ *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Beograd, 1960, 1285–1296.

je smenom vladara promenila svoj stav prema Istočnom pitanju i nakon dvogodišnjeg neodlučnog ratovanja povukla trupe iz Srbije, a Beograd ponovo prepustila Turcima. Mnoštvo Srba krenulo je u strahu za njima, razočarano, napuštajući vekovno tle. Izvestan broj jevrejskih porodica (Farhi, Benvenisti, Almozlino, Albahari...) učinio je isto, nalazeći za zgodno da krajnji cilj svoga putovanja opet ne traži dalje od Zemuna. Smeštenim u vojnim komunitetima, dozvoljeno im je da ostanu pod uslovom da sagrade sebi kuće. Oni koji su u Beogradu sačekali Turke, bez obzira na to što su ovi sa sobom doveli i njihove sunarodnike, odmah su mogli da se uvere u veličinu njihovog besa. Sedam članova opštinske uprave i rabin Azriel Magriso, osumnjičeni za pomoć Srbima, bačeni su u tamnicu. Rabin je uskoro umro, a članovi opštinske uprave pušteni su tek posle nekoliko meseci uz priličan otkup i uveravanje svih članova zajednice u njihovu lojalnost.³⁰

Posledice poslednjeg austrijsko-turskog rata imale su izuzetan značaj za buduće događaje. Razočarani srpski narod shvatio je kao konačnu pouku da slobodu posle vekovnog ropstva neće dočekati ni uz kakvu pomoć dobijenu sa strane. U takvom raspoloženju stvarani su preduslovi za početak Srpske revolucije 1804. godine. Jevrejska mahala, kroz deceniju i po ponovo priviknuta na turske vlasti i uhodana u kolotečinu svakodnevnih poslovanja, dočekaće i te događaje prilično nespremna. Glavni razlog treba svakako tražiti u novom sastavu njenog stanovništva, koje su činili uglavnom Sefardi koji su se doselili za Turcima nakon poslednjeg rata.

³⁰ *Isto*; I. Šlang. *nav. delo*, 62–64; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 306.